

6. Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Витоки концепції нової економічної політики та її сутність: Теоретико-методологічні аспекти // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 28 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1995. — С. 3-12.
7. Коломойцев П. Биржи и их задачи // Хозяйство Украины. — 1926. — № 4. — С. 51-58.
8. Микрон О. Биржевые сборы на Украине // Биржевой вестник. — 1926. — № 13. — С. 5-7.
9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 8. — Ст. 132. — С. 135-143.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Фонд 423. — Оп. 1. — Спр. 89.
11. ЦДАВО України. — Фонд 423. — Оп. 1. — Спр. 330.
12. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 13.
13. ДАМО. — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 18.
14. ДАМО. — Фонд Р-442. — Оп. 1. — Спр. 49.
15. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Фонд Р-1220. — Оп. 3. — Спр. 5.
16. ДАОО. — Фонд Р-110. — Оп. 1. — Спр. 1371.
17. ДАОО. — Фонд Р-960. — Оп. 1. — Спр. 197.

Ю. В. Тимченко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ (1921 - 1928 рр.)

Стаття присвячена актуальній проблемі – розвитку споживчої кооперації в умовах непу. Даний напрямок у кооперативному русі обґрунтовано розглядається як стимулятор ринкової економіки. Робиться висновок, що споживча кооперація України є одним із найбільш ефективних напрямків удосконалення існуючого господарського механізму (в аспекті посилення соціального фактора).

Одним із стратегічних напрямків виходу України із сучасної тяжкої кризи, що вразила всі сфери життя країни, є використання такої органічної для української економіки і соціальних умов господарської форми, як кооперація. Один з найпопулярніших та найпоширеніших в світі її видів – кооперація споживча, завданням якої є задоволення потреб і прагнень людей як споживачів та захист їх економічних інтересів. Деякі дослідники саме її вважають навіть провідною підсистемою кооперації, яка визначає мету кооперативного руху. На їх думку, споживчі товариства спроможні у

© Ю. В. Тимченко, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

кінцевому підсумку змінити устрій людського суспільства, зробити його більш справедливим, міцнішим морально і багатшим духовно та матеріально [1, с. 8].

Парадокс останніх років полягав в тому, що при проголошенні положення щодо можливості використання в економіці різних господарських форм і в процесі підготовки законодавчої бази для цього кооперація залишилася не просто обділеною, а просто забутою. Головна причина цього полягає в тому, що успадковані від радянських часів і незмірно централізовані системи кооперації неспроможні функціонувати ефективно за нових умов без серйозного оновлення їх змісту. В той же час споживча кооперація як важливий стимулятор ринкових відносин в нинішніх умовах спроможна і повинна вирішувати соціально-економічні проблеми при формуванні ринкової економіки.

У 2000 р. вийшов Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі у реформуванні економіки України на ринкових засадах». Указ визнає розвиток кооперативного руху «одним із важливих напрямків реалізації структурних змін в економіці України та формування її багатокладності» [11, с. 3] і передбачає низку заходів, які дозволять створити для розвитку кооперації сприятливі економічні та політико-правові умови.

Мета даної статті проаналізувати досвід діяльності товариств споживчої кооперації України в роки нової економічної політики як важливої складової ринкової економіки, що відроджувалася в той час.

Над проблематикою споживчої кооперації в Україні та дослідженням її розвитку в попередні періоди працювали такі видатні вчені як О. Чаянов, П. Височанський, С. Зарудний, П. Пожарський, М. Туган-Барановський, а також сучасні дослідники – такі, як М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук та ін.

Зародження споживчої кооперації в Україні відноситься до другої половини ХІХ ст. Однак зростання значимості споживчої кооперації починається в 90-ті роки ХІХ ст. Протягом 1892-1904 рр. тут було створено споживчих товариств майже в 14 разів більше, ніж за попередні 25 років. Особливо швидкими темпами розвивалася споживча кооперація на селі. На кінець 1904 р. більше половини споживчих товариств були сільськими. Важливе значення щодо цього мало прийняття урядом царської Росії нормального (примірного) статуту споживчого товариства. І вже у 1912 р. сільські споживчі товариства склали 75,7% загальної кількості кооперативів. В основному вони зосереджувалися на Полтавщині, а також на Київщині, Харківщині та у Таврії [3, с. 23].

Власне кажучи, створюються такі умови, що додають стійкості споживчим товариствам і подовжують їх існування, а також посилюють довіру до товариств сільського населення. Зростання життєздатності споживчих товариств на селі, у свою чергу, сприяло об'єднанню їх у спілки.

Перша світова війна, що розпочалася влітку 1914 р., призводить економіку країни до занепаду. Зростає потреба населення в основних товарах. Уряд використовує споживчу кооперацію як розподільчий орган продуктів серед населення. Різні прошарки населення вступають до споживчих товариств. Воєнне становище загалом сприяло примноженню рядів споживчих товариств та збільшенню масштабів їх діяльності, посилювалася їх роль у торговельному обслуговуванні населення. У важких умовах тодішньої економічної дійсності саме споживча кооперація відіграла важливу роль у вирішенні продовольчої проблеми.

Ставлення до кооперації в радянській державі було неоднозначним. На початку 1918 р. російська кооперація була реорганізована і включалася в систему «воєнного комунізму» як основа системи розподілу. З розгортанням політики «воєнного комунізму» наміри одержавити кооперацію ставали ще більш явними. Декретом РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого користування та домашнього господарства» приватну торгівлю було заборонено, а функції заготівлі та розподілу продуктів і предметів особистого споживання передано державі. У її ж розпорядження було передано і споживчу кооперацію. Протягом листопада 1918 р. – грудня 1920 р. одержавлення кооперації в країні досягло найвищого рівня.

На початок реорганізації кооперації, яка була проведена Наркомпродом РРФСР, кооперація України складалася з 7 крайових спілок та 150 дрібніших. Споживчих товариств було понад 16000. Що ж до інших видів кооперації, то вони організаційно так або інакше потрапили в сферу кооперації споживчої. Кредитна кооперація була ліквідована (декретом 27 січня 1920 року) і об'єднана із споживчою. Сільськогосподарська і кустарна кооперації підпорядковувалися адміністративно-політичному керівництву споживчої кооперації. Центральні і місцеві спілки сільськогосподарської та кустарної кооперацій було перетворено на автономні секції споживчих спілок; товариства ж залишалися самостійними [8, с. 27].

Відповідно до прийнятих декретів у січні 1920 р. були створені кооперативний комітет і партійна кооперативна комісія, що займалися організацією діяльності кооперації та контролю за нею. На цей же час припадає і створення Всеукраїнського кооперативного центру – Вукоопспілки (1920 р.). Основою її діяльності став тісний господарський і організаційний зв'язок з російською кооперацією, підпорядкування кооперативного апарату державним органам, перебудова кооперації на основі створення мережі єдиних споживчих товариств (ЄСТ), які обслуговували усе населення України. В результаті кооперація змінила свої функції: відійшла від багатьох кооперативних принципів, була усунена від багатьох видів діяльності. З добровільної самостійної організації вона перетворилася в залежний від державних органів апарат.

У період непу кооперація стала однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин, основних організаційних форм їх розвитку. Важливим рубежем у розвитку кооперації став декрет Раднаркому від 7 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію». Декрет визначав нові завдання кооперації і в той же час фіксував подвійність її становища на початку непу. З одного боку, кооперація звільнялася з підпорядкування Наркомпроду і отримувала певні можливості для розгортання самостійних операцій. З іншого боку, зберігався ряд рис, притаманних донепівському етапу розвитку: зокрема, знову підтверджувався принцип обов'язкового вступу у споживчі товариства всього населення країни. Як і раніше, передбачалося, що в кожній місцевості повинно бути одне споживче товариство; при цьому кожен громадянин приписувався до одного з його розподільчих пунктів, що здійснювали нормоване постачання населення.

Декретом були визначені і державні обов'язки, що поклалися на споживчі товариства: 1) виконання обов'язкових завдань продовольчих органів щодо заготівель і обміну виробів фабрично-заводської і кустарної промисловості на продукти сільського господарства; 2) розподіл у країні продовольства і предметів широкого вжитку, заготовлених державою і отриманих з націоналізованих фабрик і заводів [9, с. 163]. В декреті підкреслювалося, що ніякі види продовольства та предмети широкого вжитку не можуть розподілятися інакше, як через споживчу кооперацію. Кооперація, таким чином, багато в чому залишалась під контролем державних органів, з тією різницею, що загальний контроль за нею повинен був здійснювати тепер не Наркомпрод, а ВУЦВК.

Однак в той же час діяльності кооперації надавався ряд нових рис. Якщо за умов «воєнного комунізму» кооперація здійснювала в основному лише технічні розподільчі функції, то згідно з декретом вона отримувала право і на заготівлю сільськогосподарських продуктів (шляхом їх обміну на промислові товари).

Змінювалася і структура кооперації. Декрет допускав утворення в середині ЄСТ добровільних кооперативних об'єднань з правом придбання різних продуктів і предметів за рахунок додаткових внесків їх учасників. Тим самим узаконювалися нові елементи в діяльності споживчих товариств, що означало розв'язування виробничої активності кооперованого населення. Ці нові риси порівняно швидко увійшли в життя кооперації (хоча спочатку і не відігравали вирішальної ролі) [9, с. 163].

Допущення товарообміну вимагало також створення відповідних державних органів. Наприкінці квітня 1921 р. було організовано управління з товарообміну при ВУКС, яке керувало цим процесом. Для проведення товарообмінних операцій був потрібний товарообмінний фонд. У зв'язку з цим Наркомпрод України передав правлінню ВУКС 10% власного товарного фонду; 10% своїх товарів передавали місцевим кооперативам (губспілкам) продовольчі органи опродкомгуби. Оскільки виділених

товарів було недостатньо, то споживча кооперація почала сама відроджувати заготівельні та виробничі операції з метою збільшення власних товарів, призначених для товарообміну [1, с. 206].

Однак реальна практика показувала, що натуральний товарообмін не був життєздатним заходом; посилювалися тенденції до застосування товарно-грошових відносин. Зумовлювалося це тим, що: державна промисловість не могла дати в централізований товарний фонд достатньої кількості необхідних селу товарів; різнобій в еквівалентах примушував селян утримуватися від прямого обміну; розвиткові товарообміну дуже перешкождали голод (в Полтаві та на Півдні України), а також стихійна приватна торгівля. З урахуванням цього було прийнято рішення про звільнення споживчої кооперації від операцій за твердими еквівалентами і про надання їй певної самостійності у розвитку товарно-грошових відносин. Вважалося, що кооперативна торгівля повинна була виграти змагання з торгівлею приватною.

Між тим перехід споживчої кооперації на госпрозрахунок та самофінансування одразу виявив її збитковість. Обговорювалося питання про повне припинення державного фінансування споживчої кооперації, вона повинна була знайти внутрішні джерела для поповнення своїх коштів. В основу «фінансової сили» кооперативів належало покласти їх власні кошти (вступні внески, членські паї, капітали спеціального призначення і прибутки). Однак на початку 20-х років розгорнути свою діяльність без прямої матеріальної підтримки держави споживча кооперація не могла.

У зв'язку з перебудовою роботи споживчої кооперації великої гостроти набуло питання про господарські взаємовідносини між загальним кооперативним центром (Вукоопспілкою) та низовими кооперативними союзами (зокрема, робітничими кооперативами). Недостатня увага кооперативних органів до потреб робітничої кооперації (а в ряді випадків – і намагання використати не за призначенням її товарні фонди) викликало гостру реакцію з боку робітничих кооперативних комітетів. «Кооперація та Центросоюз, за словами представника центрального робітничого кооперативу, спекулюють на тих фондах, які збираються у Церобкоопі (центральному робітничому кооперативі), і спекуляція йде не лише така, як на спекулятивному ринку, а у 20 раз більша... Важко визначити цей грабіж, але безумовно він доходить до 50%» [12, с. 149].

Все це створювало додаткові проблеми і вимагало пошуку шляхів їх розв'язання. До 1921 р. в складі ВУКС існувала Укрцеробсекція, а з липня цього ж року при ВУКС був створений Всеукраїнський центральний робітничий комітет (Укрцеробкооп). У 1921-1922 рр. на кожному підприємстві були організовані робітничі кооперативи (робкоопи), які входили в ЄСТ, та губернські осередки робітничої кооперації (губробкоопи). Така структура робітничої кооперації України відрізнялася від структури аналогічної кооперації РСФРР (де створювались робітничі секції при райспілках). Врешті-решт, після тривалих дискусій робітничу

кооперацію влили у Вукоопспілку. На початку 20-х років споживча кооперація залишалася суто державною організацією, а не тим продуктом самодіяльності мас споживачів, якою вона повинна була бути за визначенням. Вона виникла в результаті реорганізації тих споживчих комун, які в період «воєнного комунізму» здійснювали розподіл споживчих товарів серед населення. Найбільш яскраво це підкреслюють ті постанови радянського уряду, які приймалися щодо організацій споживчої кооперації. Так, рішенням жовтневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б) кооперація отримувала певні пільги та переваги в організації товарообміну, які були спрямовані на застереження зростаючої активності приватних торговців (вони вже з початку запровадження непу впевнено займали провідні позиції в роздрібній торгівлі). У зв'язку з цим господарські органи повинні були під час проведення заготівельних операцій укладати договори насамперед з Центросоюзом. Отримувала кооперація і переваги при фінансуванні її Держбанком. Проте водночас кооперативний апарат повинен був виконувати насамперед державні завдання [6, с. 23]. Все це свідчить про збереження споживчою кооперацією в початковий період непу державного характеру.

У грудні 1922 р. споживчій кооперації повернули майно, яке раніше було націоналізоване. Споживча кооперація отримала від держави грошові та товарні кредити на покриття організаційних витрат за рахунок Наркомпроду в розмірі 10 млрд. крб. Держбанк України також збільшив обсяги кредитування Центроспілці. При Наркомпроді було створено комітет з фінансування кооперації [1, с. 207].

Незважаючи на ті переваги та пільги, які їй надавалися радянською державою, у боротьбі з приватною торгівлею споживча кооперація залишалася досить безсилою. Справа в тому, що приватний власник мав можливість встановлювати більш вигідні для споживача ціни, пропонувати іноді більш ходові і пристосовані до місцевих умов і потреб товари. Кооперативні ж організації поступалися їм не лише в ініціативі, вмінні торгувати, але і в наявності грошових коштів і необхідного товарного асортименту, які більшою частиною забезпечувалися державою. Намагаючись виправити таке становище, Укоопспілка вжила ряд заходів, спрямованих на зменшення організаційних витрат та торговельних націнок, скорочення штатів, запровадження нових технологій виробництва, розширення кількості та асортименту товарів. Деякої переваги перед приватними торговцями кооперація досягла за рахунок зниження цін на 20-30%.

До кінця 1923 р. зберігався обов'язковий припис до споживчого товариства: всі робітники заводу чи трудящі району примусово приписувалися до відповідного споживчого товариства (і навіть членські внески у більшості випадків перераховували з каси установи в касу кооперативу). Однак такий стан речей ніяк не сприяв розвиткові кооперації. Тому з метою її поживлення радянська влада двома

постановами (від 28 грудня 1923 р. і 20 травня 1924 р.) визнала принцип добровільної участі у споживчих товариствах. Власне кажучи, це було початком нового етапу в розвитку радянської споживчої кооперації [6, с. 27].

Запровадження принципу добровільної участі у споживчій кооперації зумовило прийняття деяких нових правил статутного характеру. Так, на право обслуговуватися в кооперації мала тільки та особа, яка ставала членом товариства, платила членські внески і виконувала певні обов'язки. До членства у товаристві допускалися лише громадяни, які не були під судом. Кожен кооператив повинен був мати свій Статут, в якому визначалися права та обов'язки членів кооперативу, його завдання [1, с. 196].

Важливою складовою діяльності української споживчої кооперації стали виробничо-торговельні операції. Робітничі кооперативи та міські товариства розпочали забезпечення робітників і городян хлібом, який коштував на 20-30% менше, ніж у приватного власника. Поступово охоплення робкоопами хлібного ринку досягло 75% від усієї потреби робітників [1, с. 214].

На засадах госпрозрахунку організовується пайове товариство «Укрнархарч». Робітнича кооперація почала створювати їдальні, налагоджувати громадське харчування робітників та їх сімей.

З переходом до непу споживча кооперація України зайняла міцні позиції у міжнародній торгівлі. Вукоопспілка вступила до Міжнародного кооперативного Альянсу (1923 р.), стала створювати свої представництва в окремих країнах, налагоджувала зв'язки з іноземними кооператорами. Українська Економічна Рада прийняла постанову про експортно-імпорту діяльність Вукоопспілки. Для ведення торговельних операцій за кордоном їй дозволялося мати свої представництва при Комзовнішторзі України, реалізовувати продукцію, яка входила до затвердженої останнім номенклатури. Кооперативи України вивозили за кордон сільсько-господарські продукти, мінеральні добрива, соду, вапно, купорос, олію, кислоти, шкіру, пух, перо. У 1923 р. кооперація почала вивозити хліб, який став основною статтею українського експорту. З метою підвищення зацікавленості селян у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із зарубіжним ринком у 1924-1925 рр. було скасовано мито на більшість сільськогосподарських товарів, зменшено залізничні тарифи тощо.

Споживча кооперація України регулярно відраховувала кошти на культурно-просвітницькі потреби, сприяючи тим самим активізації кооперативного руху, ліквідації кооперативної неграмотності. Правління ВУКС підтримувало тісні взаємозв'язки з «Книгоспілкою», сприяло їй у книговидавничій справі. Було також налагоджено видавництво кооперативної періодичної преси. Все це відіграло надзвичайно велику роль у пропаганді кооперативних ідей, задоволенні духовних потреб населення.

Таким чином, розкріпостивши господарську ініціативу в усіх галузях народного господарства, неп сприяв розвиткові споживчої кооперації. В результаті остання стала важливим фактором зміцнення економічної бази держави та підвищення добробуту народу. І разом з тим через постійне втручання у її діяльність держави споживча кооперація так і не стала самодіяльною організацією (якою вона повинна була бути за своєю природою). Процес прискореного одержавлення, що розпочався на межі 20–30-х років, привів до зміни самого характеру споживчої кооперації. Поступово втративши притаманні їй риси, вона пристосувалася до умов командно-адміністративної системи господарювання.

Дослідження проблем розвитку споживчої кооперації в роки непу можуть пролити світло на пошук і наукове обґрунтування шляхів її розвитку на сучасному етапі. Споживча кооперація України виступає нині як потужна соціальна організація людей і важлива сфера національної економіки. В ринковому середовищі роль і значення споживчої кооперації повинні зростати. Адже вона покликана сприяти соціальному захисту та економічній підтримці широких верств населення, відродженню села, становленню сільського ринку товарів і послуг, розширенню міжнародного кооперативного співробітництва і міжнародної інтеграції.

Стаття посвячена вельма актуальній проблемі – розвитку потребительской кооперации в условиях нэпа. Данное направление в кооперативном движении обоснованно рассматривается как стимулятор рыночной экономики. Делается вывод, что потребительская кооперация Украины является одним из наиболее эффективных направлений совершенствования существующего хозяйственного механизма (в аспекте усиления социального фактора).

1. Аріман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. Історія споживчої кооперації України: Підручн. для студентів кооперат. вузів. — Львів : Укоопспілка, вид-во Л.К.А., 1996. — 383 с.
2. Аліман М., Оніпко Т. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920-30 рр. // Споживча кооперація України. Істор. та соц.-екон. аспекти : Зб. наук. ст. — К. : Ред. газ. «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України» (ВЦССТУ), 1996. — С. 69-77.
3. Аліман М. Особливості розвитку споживчої кооперації України в ХІХ – на початку ХХ ст. // Споживча кооперація України. Істор. та соц.-екон. аспекти : Зб. наук. ст. — К. : Ред. газ. ВЦССТУ, 1996. — С.19-30.
4. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина ХІХ ст. – 1930 р.) // Споживча кооперація України. Істор. та соц.-екон. аспекти : Зб. наук. ст. — К. : Ред. газ. ВЦССТУ, 1996. — С. 77-87.
5. Бабенко С. Оглядаючись на пройдене // Споживча кооперація України. Істор. та соц.-екон. аспекти : Зб. наук. ст. — К. : Ред. газ. ВЦССТУ, 1996. — С. 4-14.
6. Гелей С., Гелей Т. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між першою та другою світовими війнами // Українська кооперація. Істор. та соц.-екон. аспекти. — Т. 2. — Львів : Укоопспілка, вид-во Л. К. А., 2001. — С. 16-34.

7. Гончарук Я. Кооперативний сектор економіки і економічний розвиток в Україні // Українська кооперація. Істор. та соц.-екон. аспекти. — Т. 2. — Львів: Укоопспілка, вид-во Л. К. А., 2001. — С. 11-16.
8. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини жовтневої революції 1917-1927. — Харків : Книгоспілка, 1928. — 44 с.
9. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. — М.: «Мысль», 1969. — 239 с.
10. Право власності в споживчій кооперації України / За ред. В. І. Семчика. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 1996. — 202 с.
11. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах : Указ Президента України // Українська кооперація: Істор. та соц.-екон. аспекти. — Т. 2. — Львів: Укоопспілка, вид-во Л. К. А., 2001. — С. 3-5.
12. Шерман С. Из сборника «Экономический вестник [Берлин, 1923, кн. II]: внутренний рынок и торговый быт советской России» // Нэп: Взгляд со стороны. — М.: Моск. рабочий, 1991. — С. 133-173.

М. К. Міхно, О. І. Радзієвський

**З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТА ЗАСТОСУВАННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ КІБЕРНЕТИКИ В УКРАЇНІ
(друга половина ХХ ст.)**

Статтю присвячено вивченню історії розробки та застосування в Україні економіко-математичних методів планування для різних управлінських рівнів (підприємство, галузь, народне господарство).

Новий напрям в економічній науці, що виник на початку 60-х років минулого століття, базується на використанні ідей і методів кібернетики в економічних системах. Уперше термін «економічна кібернетика» з'явився в працях С. Біра (Великобританія), Г. Греневського (Польща) та В. Немчинова (СРСР). Вони ж окреслили й основні напрями розвитку цієї науки, приділивши особливу увагу взаємозв'язку системного аналізу економіки з теорією регулювання, логікою і теорією інформації. Однак багато фундаментальних теоретичних положень економічної кібернетики було сформульовано значно раніше: уявлення про економіку як цілісну і взаємопов'язану систему міститься вже в економічній таблиці Франсуа Кене (1758); воно було розширено і науково обґрунтовано в працях класиків теорії і практики управління. Принципове значення для розвитку економічної кібернетики має теорія і практика державного регулювання народного господарства, представленого у вигляді цілісної системи.

© М. К. Міхно, О. І. Радзієвський, 2005